

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 53
2014



With summaries

KØBENHAVN 2014
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 67.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 171.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Else Marie Kofod
Erland Kolding Nielsen
Anne Ørbæk Jensen
Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Dansk Center for Musikudgivelse & Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-129-9

BOGLIGT UNDERTØJ

Lidt om danske bogforsatser ca. 1880-1920

AF

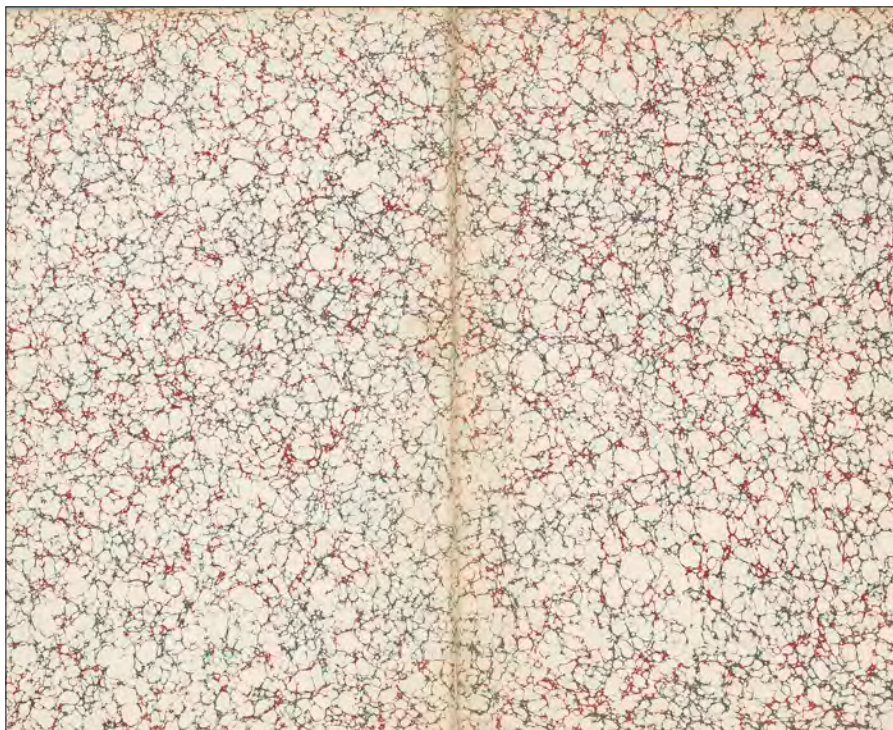
HARALD ILSØE

Forsatsen, papiret der forbinder bogblokken med bindet, er forståeligt nok ikke noget, boghistorikerne har gjort meget ud af. Bogens undertøj er den morsomt blevet kaldt i en sammenhæng, jeg ikke længere husker. Men er undertøj normalt noget privat, som man ikke føler trang til at skilte med, har bogforlæggere og bogbindere dog skullet tage stilling til dets udseende og har gjort det under indtryk af skiftende moder. Fra omkring 1880 er det åbenbart blevet tillagt en stigende betydning som del af bogudstyret, og hvordan skal der i det følgende gives nogle eksempler på, selvsagt beroende på stikprøver i det store og uoverskuelige bogmateriale og derfor af rapsodisk karakter.

1.

Da forlags- og partibindet ved midten af 1800-tallet vandt indpas i Danmark i form af de såkaldte komponerede bind, bestod forsatsen sædvanligvis af et diskret stykke blankt papir, hvidt eller farvet. Skulle der gøres lidt ekstra ud af indbindingen, valgtes som regel glanspapir eller et lidt kraftigere stykke hvidt papir, der var forsynet med et diskret blindpresset mønster, som minder om årenerne i træ og går under betegnelsen moireret papir. Også marmoreret papir er gerne kraftigere end normalt, men benyttelsen af denne type dekoreret papir, der går tilbage til 1600-tallet, synes, hvad de komponerede bind angår, først at have fundet anvendelse i større omfang i bøger trykt i 1870/80'erne. Hyppigst forekommer tilsyneladende den form for marmorering, der kaldes fransk marmor (ill. 1). I adskillige tilfælde, hvor denne er set anvendt, angives bindet at stamme fra Immanuel Petersens værksted.¹

¹ Fransk marmor og enkelte andre klassiske marmoreringstyper er afbildet i *Bogen*, udarbejdet af P. Christensen m.fl., 1894, s. 139. De kan suppleres med indklæbede ty-



Ill. 1. Papir med fransk marmorering brugt som forsats i N. Juel-Hansen: *Fra Nilen til Himalaya*, Gyldendal 1884. Bindets bagside er med Gyldendals mærke kombineret med bogbinder Immanuel Petersens.

Det er vanskeligt at datere forsatterne præcist, fordi bøgerne ikke sjældent holdtes længe på lager og kan være indbundet i op til ti-tve år senere end deres trykår. Det er derfor muligt, at marmorpapiret trods eksempler herpå i bogtryk fra midten af 1870'erne først kom i brug henimod slutningen af dette tiår, da vist endnu et nybrud fandt sted, da Reitzels Forlag 1879 besørgede en kartonnageudgave af skuespillet *Sakuntala* med store figurkompositioner tegnet af J.Th. Lundbye på forsatsen, der oprindeligt var anvendt som bindtegninger på to tidligere udgaver: en blomstersankerske på forreste og et antilopehoved på bageste flyveblad. Helt sikkert var marmorpapiret dog brudt igennem i 1880'erne, hvorfra f.eks. et eksemplar med dateret dedikation kan tidsfæstes præcist til

peprøver bagest i Esli Dansten: *Bogsamlerens Bog*, 1942. Diverse marmoreringer afbildet af Anker Kyster i *Bogvennen*, 1928, s. 74-77 er desværre uden farver.



Ill. 2. Papir med påfuglemarmorering brugt som forsats i *J.H. Wessels samlede Digte*, Reitzel 1895. Bindets bagside er med Reitzels mærke.

1883. Brugen heraf fortsatte op gennem 1890erne, hvor der af og til også forekommer andre marmoreringer end den franske. Til en diger udgave af Wessels samlede digte med illustrationer af Nils Wiwel blev der således 1895 anvendt en forsats med påfuglemarmorering. På bindets bagside er presset Reitzels forlagsmærke, som forsvandt efter 1896, da dette forlag var indgået i Gyldendal, og forsatsen er dermed dateret som samtidig med udgivelsen (ill. 2).

I 1880erne kom det også på mode at variere forsatterne med anvendelse af papir med påtrykte mønstre, så man frem til ca. 1900 støder på en rig variation af blankt papir i forskellige farver, papir med mønstre – ofte tætte små mønstre – samt marmorpapir, sidstnævnte dog så vidt ses i aftagende omfang fra sidst i halvfemserne. Indimellem forekommer forsatter med naturalistiske blomster- og plantemotiver eller sådanne kombineret med fugle og insekter, der som regel er diskret tonet i en dæmpet farve, f.eks. i en gulbrun, grønlig eller rødlig nuance. Det kan



Ill. 3. Papir med plantemotiver, der strækker sig over begge forsattssiderne, brugt i Pierre Oesterby: *Kvinden*, Gyldendal 1899. Bindets bagside er med Gyldendals mærke.

naturligvis kun komme på tale at afbilde et lillebitte fåtal af de mange mønstre. Blandt de nævnte er valgt et eksempel fra 1899, hvor et plantemotiv er trykt med glimmerguld (ill. 3).²

Med til at skabe variation var, at der i 1880'erne opstod flere forlag, der benævnte sig kunstforlag og satsede på bøger i pragtudstyr. Det mest kendte er Ernst Bojesens Kunstforlag, der senere forenedes med Philipsens Forlag i Det nordiske Forlag. Derudover søgte også J.C. Stochholms Dansk Kunsthandel at gøre sig gældende og udgav bl.a. 1883 i fint

² Samme motiv trykt i grønt forekommer i et eksemplar af H.C. Bering Liisberg: *Fra gamle Dage*, 1899 (indb. af Immanuel Petersen). Et forsatspapir med blomster, fugle og insekter er set i f.eks. J. Juel-Hansen: *En Isfart*, 1883 (gulbrunt, indb. af Immanuel Petersen) og P.F. Rist: *En Rekrut fra Fire og Treds*, 1889 (grønligt); et tredje forsatspapir i denne genre findes i to bøger fra Gyldendal 1888, Vilhelm Bergsøes: *Fra Piazza del Popolo* (gulbrunt) og Jonas Lies: *Et Samliv* (grønligt, indb. af Immanuel Petersen).



Ill. 4. Glanspapir i *Nyere dansk Lyrik*, J.C. Stochholm 1883, brugt som forsats i det rigt udsmykkede forlagsbind.

typografisk udstyr den af kendte kunstnere illustrerede antologi *Nyere dansk Lyrik*, med en vignette af Lorenz Frølich på det rigt dekorerede bind. Som forsats blev benyttet en slags glanspapir, der er flot præget med et mønster i rødt og guld (ill. 4), hvortil svarede et rødfarvet snit. Bogbinderens navn er ikke stemplet på bindet, men dele af dekorationsmaterialet kan bestemmes som hidrørende fra Immanuel Petersens værksted.³

Men de gamle forlag lod også røre på sig. Philipsens Forlag udsendte 1884-86 nogle små Oehlschlägerudgaver i smukt komponerede bind med guldsnit, f.eks. *Aarets Evangelium*, *Helge*, og *Nordens Guder*, alle indbundet af Immanuel Petersen og med samme forsats i et guld- eller bronce trykt mønster (ill. 5). Da nytrykket af *Nordens Guder* udkom 1885, forelå der et lille restoplæg i samme format fra 1870, som blev forsynet

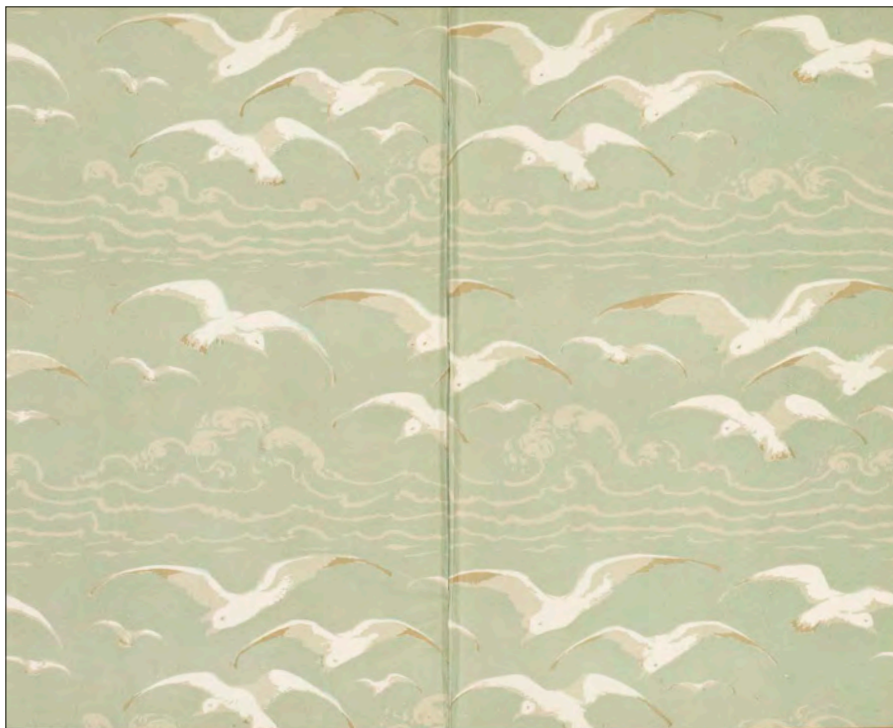
³ Se *Fund og Forskning*, 42, 2003, s. 249 med afbildning af bindet.



Ill. 5. Papir med guldtrykt mønster brugt som forsats i Oehlenschläger: *Helge*, Philipsen, 1886. Bindets bagside er med Philipsens mærke kombineret med Immanuel Petersens.

med samme bind og forsats og selvfølgelig må være sat til salg før nytrykket. Dvs. forsatsen har helt sikkert været samtidig med bogudgivelserne. Til *Sanct Hansaften Spil*, udgivet 1885 i større format og med illustrationer af Hans Nikolaj Hansen, valgte forlaget – eller Immanuel Petersen, som også indbandt denne bog – et lignende, men mindre kompliceret mønster i guld.

Nogle få år senere, 1894, publicerede forlaget Gad en illustreret udgave af Henrik Wergelands *Den engelske Lods*. Til en stor flot måde på bindet svarede en med bindet smukt farveafstemt forsats med et motiv bestående af tætte rækker af små måger, der udmærket kan tænkes at være fremstillet specielt til dette bind. Den samme idé prægede Zacharias Niensens *Maagen*, som Det nordiske Forlag udgav 1902 med en måde på bindet og store svævende måger på forsatsen, denne gang helt sikkert ikke specialfremstillet, men resultatet af et heldigt valg blandt

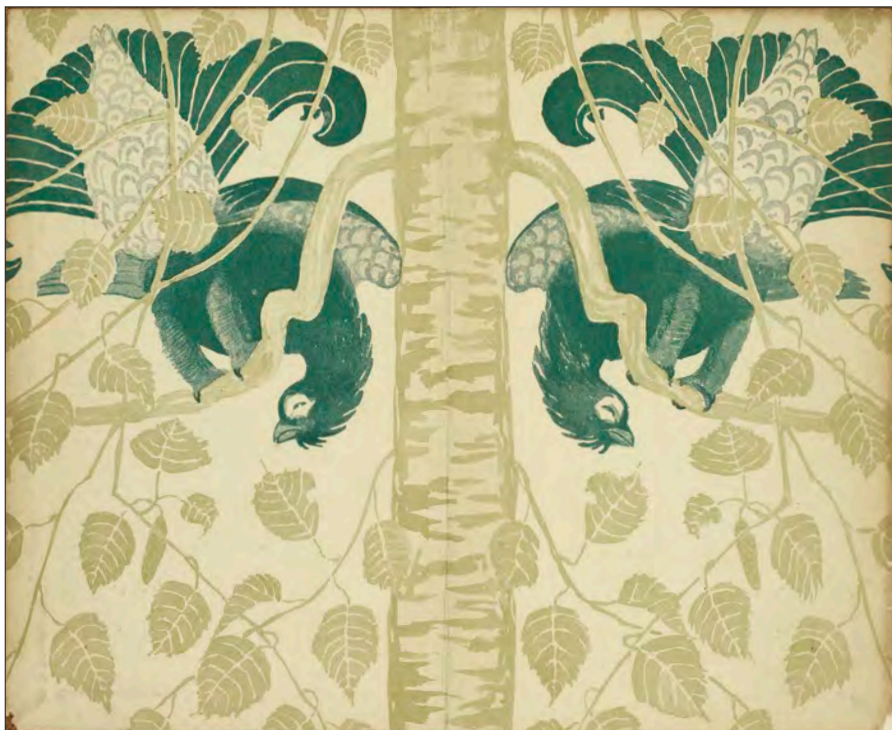


Ill. 6. Forsatspapir med mågemotiv fremstillet af firmaet D. Voigt & Co. og fundet brugt i bl.a. J.P. Jacobsen: *Samlede Skrifter*, Gyldendal 1902. Afbildet fra et eksemplar, hvor bindet, men næppe indbindingen skyldes bogbinderfirmaet Petersen & Petersen.

standardforsatser bragt i handlen af en leverandør af bogbinderartikler, firmaet D. Voigt & Co.⁴

Om en forsatsstegning anses for velvalgt eller malplaceret, er naturligvis en smagssag, men de fleste vil nok mene, at forsatsen, som det “undertøj” den er, hverken bør virke for anmassende eller pege langt væk fra andre dele af bogen, det være sig bindudsmykningen eller tekstindholdet. At denne mågeforsats også har fundet anvendelse til et eksemplar af J.P. Jacobsens *Samlede Skrifter* fra 1903 i et bind med roser på forsiden, er derfor noget nær ubegribeligt og måske også et enkeltstående fejlgreb. Bindet er udført af det kunstnerisk bevidste

⁴ Annonceinserat med ni farveillustrerede prøver på forsatspapirer fra firmaet D. Voigt & Co. i *Dansk Bogbinder-Tidende* 4. årg. 1902-03, mellem s. 28 og 29. Inseratet er gengivet i *På Papir, Pergament og Palmblade*, Det Kongelige Bibliotek 1993, s. 342.



Ill. 7. Forsatspapir tegnet af Gerhard Heilmann til serien *Nordisk Bibliothek* og brugt i bøger af seriens svenske forfattere, Afbildet fra Mathilda Malling: *Nina*, Det nordiske Forlag 1903.

bogbinderfirma Petersen & Petersen – side om side med Immanuel Petersen en af landets største bogbindervirksomheder – og da dette leverede løse bind til indbinding i mindre bogbinderier, er det formentlig i et af disse, at man ved indbindingen har gjort et malplaceret greb i bunkerne af forsatspapirer (ill. 6).

Endnu et eksempel, som det er svært at forlige sig med, frembyder det faste tilbehør af forsatser, Ernst Bojesen som leder af Det nordiske Forlag udstyrede den skønlitterære serie *Nordisk Bibliotek* med 1898ff. Bind, forsatser, fællestitelblad var tegnede af den i øvrigt udmærkede kunstner Gerhard Heilmann, og der forekom – og averteredes med – hele tre forskellige forsatser, en forholdsvis afdæmpet med en fugl svævende mellem kornaks og bladløv (benyttet til seriens danske forfattere) og to særdeles prægnante, en med en stor fugl siddende krumbøjet på en gren (benyttet til de svenske forfattere) og en med et



Ill. 8. Forsatspapir tegnet af Gerhard Heilmann til serien *Nordisk Bibliotek* og brugt i bøger af seriens norske forfattere. Afbildet fra Alvilde Prydz: *Sylvia*, Det nordiske Forlag 1898.

stort egern på klatretur i et nåletræ (benyttet til de norske forfattere). Ikke alene virker disse to forsatstegninger urimeligt hårdtslående, når bøgerne slås op, men de er også ganske ude af trit med deres indhold (ill. 7-8).

Uvist af hvilken grund fik (vistnok kun) et af seriens bind, Karl Larsens *I det gamle Voldkvarter* fra 1899, en fra rækken af de øvrige danske forfattere afvigende forsats med et mønster af lyserøde roser på tornede stilke, også i dette tilfælde tegnet af Heilmann. Serien ophørte 1907, og de sidste bind ses at foreligge i andet udstyr. F.eks. forekommer Sophus Bauditz' *Jægerblod* (1907) i et til bogen særskilt komponeret bind med en nydeligt, men mere ordinært mønstret forsats, mens Birger Mørners *Kgl. Majestæts Plaisir* (1907) findes i et bind med forsats fra yderligere et af D. Voigt & Co.s dessiner. Det benyttede uglemotiv har intet som helst med indholdet at gøre og heller ikke med bindet, hvortil Fritz



Ill. 9. Forsatspapir med uglemotiv fremstillet af firmaet D. Voigt & Co. brugt i Birger Mørner: *Kgl. Majestærs Plaisir*, Gyldendal 1907. Bindets bagside er med Gyldendals mærke.

Kraul har tegnet et kvindeportræt, men bindets mørkeblå farve er dog afstemt med det blåtonede forsatspapir (ill. 9).

2.

Sidst i halvfemserne var forsatspapirer kommet så meget i fokus, at forlag og bogbindere begyndte at avertere med kunstnerisk komponerede forsatter. Hvad *Gerhard Heilmann* angik, havde Det nordiske Forlag reklameret med de nævnte forsatter, og til samme forlags udgave af Karl Gjellerups *Minna* leverede han 1899 hele udstyret inkluderet en særpræget forsats. Bind med forsats af Heilmann blev desuden tilbudt abonnenterne af kunsttidsskriftet *Kunst*, Alfred Jacobsens Forlag 1899ff. (forsatspapiret også anvendt som overtrækspapir på bindet), og Immanuel Petersen averterede 1902 bind til publikationen *Spejlet* med både bind og forsats dekoreret af ham. Nævnes bør også de udstyrsmæssige sidestykker til



Ill. 10. Forsatspapir med vaser med blomster tegnet af Axel Hou og benyttet i bl.a. Carit Etlar: *Krybskytten*, Kunstforlaget Danmark 1911.

Nordisk Bibliotek udgivet af Det Schuboteske Forlag, fra 1895 et *Miniatur-Bibliotek*, hvis forsats angaves tegnet af *Knud Larsen* (meget enkel med to små vandrette grenguirlander i grønt) og fra 1897 en *Vignet-Udgave* med forsats af *Hans Tegner* (mønstret papir i gult og gråblåt). Og samme Hans Tegner komponerede selvfølgelig også forsats til den af ham illustrerede *Verdensudgave* af H.C. Andersens *Eventyr*, Det nordiske Forlag 1900-01, udført i guldtryk på sort bund med H.C. Andersens navn og forbogstaver vævet ind i tæt ornamentalt krimskrams. I kontrast hertil står samme forlags udgave af P. Mariagers *Antike Fortællinger* fra 1900, som *Marianne Høst* har dekoreret ganske enkelt med en slank antik blomstervase i stiliseret form, der er anbragt midt på forsatsbladene.

Tiåret ca. 1899-1909 blev øjensynlig et gennembrud og måske også et højdepunkt i anvendelsen af forsatter med angiven kunstnerisk oprindelse. Gennembladres nogle årgange af *Dansk Bogbinder-Tidende*, findes der averteret forsatspapirer af forskellig art. Bl.a. kunne der 1902 købes



forsatspapir af *Th. Bindesbøll* trykt i tre farver, 1903 og senere forhandlede firmaet, som havde fremstillet de førnævnte måge- og uglemønstre (jvf. ill. 6 og 9), håndmarmoreret papir udført af bogbinder *Carl P. Nielsen*, og 1905 meddelte et andet firma nyt om sin serie af danske forsatspapirer, hvoraf nr. 17-21 var tegnede af *Stefan Ussing*, mens en serie benævnt *Flora* var med tegninger i tre farver af *Oscar Riis*. Oplysende er også en salgskatalog fra 1909, hvori Petersen & Petersen orienterede bogbinderne om, hvad de var i stand til at levere af komponerede bind, bogrygge m.v. Ud over forsats af *Bindesbøll* til Gustav Wieds *Fra Land og By* anføres her (bind og) forsats til *Danmarks Riges Historie* tegnet af *Agnes Slott-Møller*, ditto til samlede værker af Gustav Esmann af *Gudmund Hentze* samt forsats og overtrækspapir af *Axel Hou* til samlede værker af *Zacharias Topelius*.⁵

⁵ Nævnte tidsskrift 3. årg., 1901-02, s. 100f; 4. årg. 1902-03, s. 38; 7. årg, 1905-06, s. 8. *Komponerede Bind og Rygge fra Petersen & Petersen*, September 1909, s. 12, 15, 21, 49 og 53. Jvf. at en udstilling af klistermarmor til omslag og forsats udført af *Axel Hou* er omtalt i *Illustreret Tidende* 12.9. 1909 s. 622.

Ill. 11 (modstående side): Forsatspapir tegnet af Erwin Magnus til *Lervognen*, oversat af Edvard Brandes, Nyt nordisk Forlag 1919. Her forspejl og forreste flyveblad. Modsvarende er fuglen trykt henover mønstret på bagspejlet.



Ill. 12 (t.h.): Erwin Magnus' fugl fra for- og bagspejl i *Lervognen* (ill. 11) ses her gengivet på bindets forside.

Dertil kommer en lille række forsætter med angiven tegner, som er dukket op på mere tilfældig vis. I Emil Hallings *Frugterne modnes*, Kirkelig Forening for den indre Mission 1904, er serieforsatsen *Hjemmets Bibliothek* signeret af Th. J. = *Thomas Iversen*. Noget senere er nogle bøger af Carit Etlar, Carl Muusmann og Fritz Reuter, som udkom på Kunstforlaget Danmark 1911 og på forsatsen har fået to blomsterarrangementer tegnede af A: H: = *Axel Hou* (ill. 10).⁶ Holbergs *Samlede populære Skrifter* blev 1912 udgivet af Madsen Linds Forlag med bogudstyr af *Rasmus Christiansen*, heri indbefattet en forsatsstegning med titlen omgivet af en dekoration med masker, og fra 1915 udgav forlaget O. Lohse serien *Hjemmenes Bogsamling* med en tre-fire bøger om året, hver årgang forsynet med forsatstegninger af *Viggo Bang*, 1915 med et frugttræ og et udsnit af en præstegård set fra haven, de følgende år med tegninger af blomster og planteløv. Sidst i denne sammenhæng kan anføres en bibliofil udgave af Edvard Brandes' oversættelse af det oldindiske skuespil

⁶ Carit Etlar: *Krybskytten*, Carl Muusmann: *Det lille Paradis*, og Fritz Reuter: *Fra Aar 1813*.



Ill. 13. Forsatspapir benyttet til *Det nordiske Forlags Bibliothek*, her fra seriens nr. 8, J.C. Stockholm: *Populer Vejledning i Fotografî*, 1899.

Lervognen, Nyt Nordisk Forlag 1919. Den er trykt i 325 nummererede eksemplarer, og på forsatspapiret ses en farvemosaik-komposition af *Erwin Magnus*, som på flyvebladene fremtræder ren, på spejlene med en eksotisk fugl trykt hen over mosaiken. Om motiverne har sammenhæng med bogens indhold skal være usagt. Fuglen på spejlene forekommer også i sort på forsiden af forlagsbindet (ill. 11-12).

3.

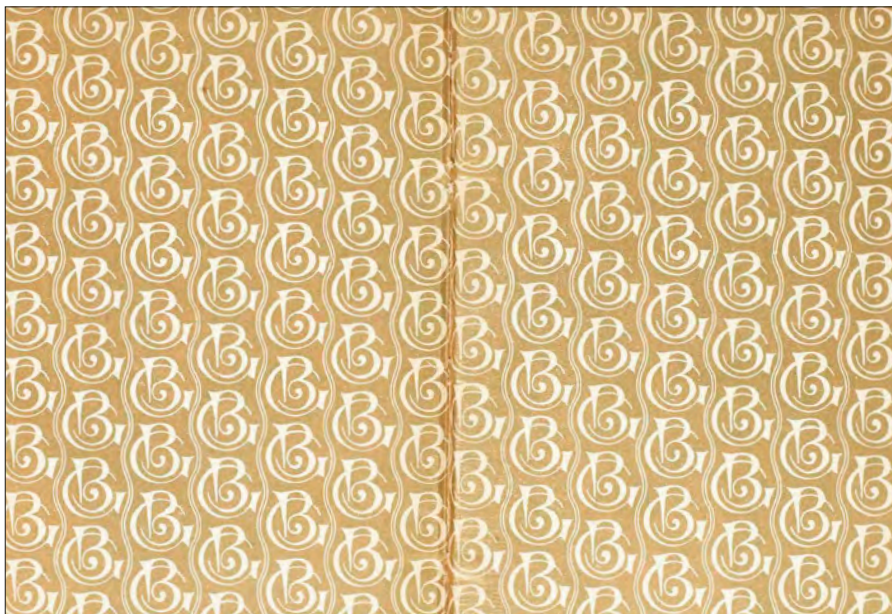
Hjemmenes Bogsamling og *Hjemmets Bibliothek* var begge serier, der kendetegnedes ved, at serieangivelsen kun forekom på forsats og bind, ikke på titelbladet eller andetsteds i bøgerne. Forsatsen blev for så vidt tilkendt en oplysende funktion, og det samme kan siges om de forsatter, hvor der i mønstret er placeret forlagets navn eller logo, om end dette kan anses for at være en noget overflødig reklame for forlaget, hvis navn jo sædvanligvis er at finde på titelbladet. Denne



Ill. 14. Udsnit af forsatspapir fremstillet til *Danmarks Riges Historie*, her fra registerbindet, Gyldendal 1907.

skik ser ud til at være grundlagt af den idérige Ernst Bojesen, der som omtalt var leder af Det nordiske Forlag. Da dette 1898 udbød bind til de bøger, som var udgivet i subskription af billigbogsserien *Frem*, averteredes bindene forsynet med et særligt komponeret forsatspapir, dvs. en forsats med et mønster, hvori der utallige gange indgik navnet “Det nord. Forlag.” Det samme gjaldt en populær håndbogsserie kaldt *Det nordiske Forlags Bibliotek*, der iværksattes samme år og fik en lignende og ikke alt for køn forsats med teksten “D.N.F. Bibliothek” (ill. 13). Fra 1903, da forlaget sluttedes sammen med Gyldendal, blev serienavnet og teksten i mønstret ændret til blot at gælde seriens nye titel: *Praktisk Bibliothek*. Det er sikkert også Bojesen, som har udtænkt forsatsen til *Danmarks Riges Historie*, som begyndte på hans forlag og sluttede 1907 på Gyldendal/Nordisk Forlag. I et brunt mønster indgår skjolde med teksten “DANM RIGES HIST.” (ill. 14).

Hvad Gyldendal angår, findes et “GB” så godt som altid stemplet eller præget på bagsiden af bindene, men næppe mange gange på forsatsen.



Ill. 15. Forsatspapir med bogstaverne GB, som står for forlaget Gyldendalske Boghandel, benyttet i Holger Drachmann: *Den hellige Ild*, Gyldendal 1899.

Det ses dog f.eks. på forsatsen af de tidligste bøger i serien *Gyldendals Bibliotek* 1899ff., hvormed Gyldendal konkurrerede med *Frem*. Da forlagets officielle navn var Gyldendalske Boghandel, kunne GB her både fortolkes som en forkortelse af serietitlen og forlagets navn. Ligeledes forekommer der et sammenflettet GB i et af de guldtrykte mønstre,



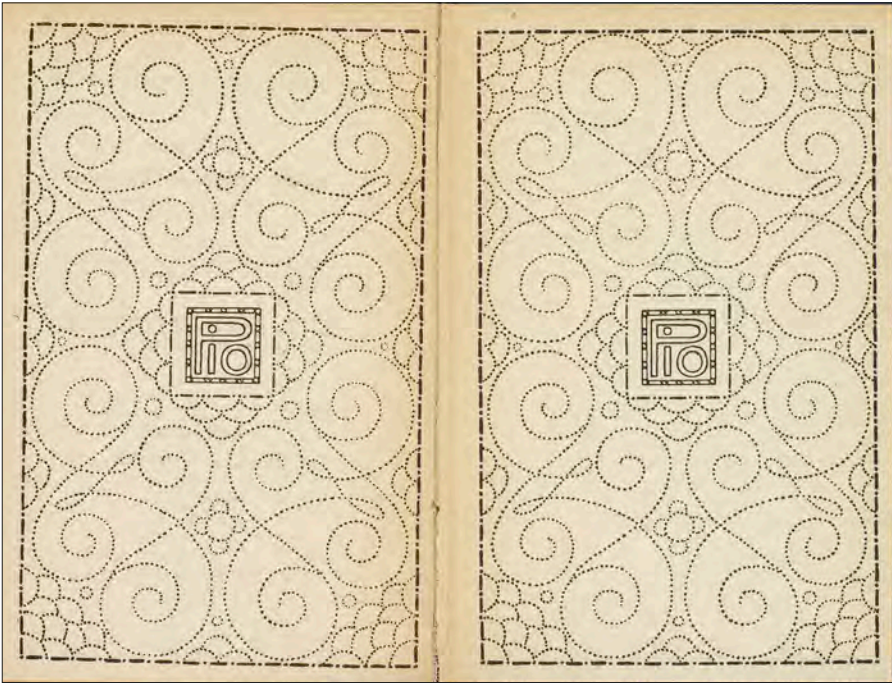
Ill. 16. Forsatsstempel benyttet i Gyldendals serie af kartonnerede tokronesbøger, her fra H.G. Wells: *Anna Veronica*, 1921.



Ill. 17. Forsatspapir tegnet af Chr. Bogø med bogstaverne DSF, som står for forlaget Det Schønbergske Forlag, benyttet i serien *Mennesker* 1909ff., her fra Valdemar Vedel: *Holger Drachmann*, 1909.

som forlaget excellerede i fra 1899 og nogle år frem, da det havde fået sit eget bogbinderi. Mønstret er set i Holger Drachmanns *Den hellige Ild* udgivet 1899 (ill. 15). Langt senere, da forlaget 1921-24 udgav en serie tokronesbøger i papbind, blev der på både for- og bagspejlet sat et stempel med et "G" anbragt på en opsats, hvorpå der foroven står en trane, omgivet af en cirkel med "Gyldendalske Boghandel 1770-1920." Dermed fejredes altså forlagets 150 års jubilæum uden den sædvanlige tilføjelse af "Nordisk Forlag" (ill. 16).

Dette med en eller anden form for forlagsangivelse på forsatsen bredte sig til andre forlag. Omtrent samtidig med fremkomsten af "Frem" påbegyndte det unge A. Christiansens Forlag nogle romanserier, som fik et mønstret forsatspapir, hvori indgik forlagets logo, AC i et lille ovalt spejlmonogram med en ugle foroven, og fra ca. 1909 blev sligt navnlig ikke ualmindeligt i periodens mange billigbøger, vel bl.a. fordi genbrug af samme mønstrede standardforsats bidrog til billigførelsen. I årene fra 1909 til ca. 1914 er de fleste af de af Kunstforlaget Danmark udgivne bøger forsynet med en forsats, hvori en fjorten-femten "KD" er svømmer rundt i mønstret. Serien *Mennesker* udgivet af Det schønbergske



Ill. 18. Forsatspapir benyttet i serien *Pio's Kronebøger*, her fra Wm Le Queux: *Hendes kongelige Højhed*, Pio og Branner 1918.

Forlag 1909ff. blev tilgodeset med en stående forsats, hvor *Chr. Bogø* har komponeret en figur, der omgiver ordet "Mennesker" og "DSF" (ill. 17). Og fra 1911, da ugebladet *Hus og Hjem* begyndte sine bogudgivelser, og tyve-tredive år frem, lod det bøgerne udstyre med samme sirlige forsatsmønster, hvor "Hus og Hjem" står trykt i krydsende linier anbragt på skrå. Det var børnebogsforlæggeren Chr. Erichsen, der ejede *Hus og Hjem*, og da han 1918 startede serien *Chr. Erichsens Børnebøger*, fik naturligvis også disse en stående forsats. Den var i et mønster med lange rækker af forlagets logo: "Chr. E." omkring en brændende fakkell. Et par kortlivede billigbogsforlag fulgte ca. 1910-14 samme spor, men et af disse, postordrefirmaet Københavns Bog- og Kunstforlag, valgte i stedet en standardforsats bestående af et flot, men usigneret dobbeltsidebillede af en slette med hjorte mellem gamle egetræer.⁷ Af mere gedigen bog-

⁷ *Fund og Forskning*, 45, 2006, s. 131 (Det dansk-norske Forlagskompagni og Forlagsmagasinet) og 161 (Københavns Bog- og Kunstforlag) med afbildning af det nævnte billede s. 162.



Ill. 19. Forsatspapir benyttet i Holger Drachmann: *Poetiske Skrifter*, separatudgave af bd. I med titlen *Digte 1872-79 etc.*, Gyldendal 1911.

kvalitet var det gamle forlag Pio og Branners serie, *Pio's Kronebøger*, der solgtes i indbunden stand 1916ff. Her er forlagsmærket "Pio" anbragt midt på de fire forsatsblade i et prikket slyngmønster (ill. 18).

4.

Ovenstående beror som tidligere understreget på spredte strejftog, og forlagene har utvivlsomt fundet på andre interessante måder at dekorere forsatterne på, end her er omtalt. Hans Tegners H.C. Andersen-mønster, hvor ikke forlagets, men forfatterens navn indgår i mønstret, er sikkert blevet efterlignet flere gange, men det har kun været muligt at finde endnu et eksempel, som vist i øvrigt tør kaldes vellykket. Da Gyldendal for anden gang udgav Holger Drachmanns *Poetiske Skrifter*, blev forfatterens initialer inddraget i udsmykningen af både forsats og bind. På det mørkegrønne bind er i forgyldning præget digterens forbogstaver med H placeret inde i D, og i overensstemmelse hermed ses på forsatsen samme bogstavfigur placeret flere gange i et grønligt mønster (ill. 19).

Om forsats og bind er samtidige med trykårene 1911-12 eller er benyttet senere til et restoplag må være et åbent spørgsmål.

SUMMARY

HARALD ILSØE: *The 'Underwear' of a Book. About Danish Endpapers c. 1880–1920*

The endpaper, i.e. the paper that connects the book block to its cover, is as rare research object of book historians, as if it were a private detail of the book, hidden from public eyes – or, humourously, the ‘underwear’ of a book. None the less, bookbinders have since the 1880’s given the endpaper growing attention and hence it has become a vital part of the decoration of a book. In this article the author presents some samples of coloured or even artistically designed Danish endpapers from the period mentioned.